

תעודה

קובץ מחקרים של בית הספר למדעי היהדות וארכאולוגיה
ע"ש חיים רוזנברג

לב-לג

מְלֵאכַת מַחְשֶׁבֶת

מחקרים במדעי היהדות מוגשים לפרופסור
בצלאל בריכוכבא

בהגיעו לגבורות

חלק ב

עורכי הכרכים:

סטפני בינדר, אשבל רצון וינון שבטיאל

חברי הוועדה האקדמית של כתב העת:
דוד אסף, יורם כהן, משה מורגנשטרן, ורד נעם,
ישי רוזן-צבי, יובל רוטמן, דלית רום-שילוני

מזכיר המערכת: עומר מיכאליס

עריכת לשון (עברית): שרה פוקס
עריכת לשון (אנגלית): אליז שזר

אוניברסיטת תל אביב

תשפ"ב

תעודה

	תעודה א
חקרי גניזת קהיר, תש"ם-1980	תעודה ב
עיונים במקרא, תשמ"ב-1982	תעודה ג
מחקרים בספרות התלמוד, בלשון חז"ל ובפרשנות המקרא, תשמ"ג-1983	תעודה ד
מחקרים במדעי היהדות, תשמ"ו-1986	תעודה ה
מחקרים בעברית ובערבית, תשמ"ו-1986	תעודה ו
מחקרים בעברית ובערבית, תשמ"ח-1988	תעודה ז
מחקרים במדעי היהדות, תשנ"א-1991	תעודה ח
מחקרים ביצירתו של אברהם אבן עזרא, תשנ"ב-1992	תעודה ט
מחקרים בלשון עברית, תשנ"ה-1995	תעודה י
מחקרים במדעי היהדות, תשנ"ה-1995	תעודה יא
מחקרים במדרשי האגדה, תשנ"ו-1996	תעודה יב
התפוצה היהודית בתקופה ההלניסטית-רומית, תשנ"ז-1996	תעודה יג
אישות ומשפחה בהלכה ובמחשבת ישראל, תשנ"ז-1997	תעודה יד
מפגשים בתרבות הערבית-היהודית של ימי הביניים, תשנ"ח-1998	תעודה טו
חקר הגניזה לאחר מאה שנה, תשנ"ט-1999	תעודה טז-יז
מחקרים במדעי היהדות, תשס"א-2001	תעודה יח
מדברים עברית, תשס"ג-2002	תעודה יט
מחקרים בספרות העברית בימי הביניים ובתקופת הרנסנס, תשס"ג-2002	תעודה כ
היסטוריוסופיה ומדעי היהדות, תשס"ה-2005	תעודה כא-כב
מחקרים חדשים בספרות הזוהר, תשס"ז-2007	תעודה כג
קנון וכתבי קודש, תשס"ט-2009	תעודה כד
פנים וכיוונים במדעי היהדות, תשע"ב-2011	תעודה כה
בארץ ובתפוצות בימי בית שני ובתקופת המשנה, ספר זיכרון לאריה כשר, תשע"ב-2012	תעודה כו
מיתוס, ריטואל ומיסטיקה, מחקרים לכבוד פרופ' איתמר גרינולד, תשע"ד-2014	תעודה כז
חוקרים עברית מדוברת, תשע"ו-2016	תעודה כח
אסיף ליסיף, מחקרים בפולקלור ובמדעי היהדות, לכבוד פרופסור עלי יסיף, תשע"ח-2017	תעודה כט
יד משה, מחקרים בתולדות היהודים בארצות האסלאם, מוקדשים לזכרו של משה גיל, תשע"ח-2018	תעודה ל
מבנה פואטי, תהליכים קוגניטיביים ואינטואיציה ספרותית, מחקרים מוגשים לפרופסור ראובן צור, תש"ף-2020	תעודה לא
מתלמידיו של אהרן. עיונים בספרות התנאים ומקורותיה לזכרו של אהרן שמש, תשפ"א-2021	

בעטיפה: מטבע מימי מרד בר-כוכבא (132-135/136 לספ'). צד ימין: ארבעת (?) המינים והכתובת "לחרות ירושלם". צד שמאל: תיאור סכימטי של חזית המקדש והשם "שמעון".

מקור: Classical Numismatic Group, Inc. <http://www.cngcoins.com>

ISSN 0334-1364

©

כל הזכויות שמורות לאוניברסיטת תל אביב
סודר במשרד לעיצוב גרפי, אוניברסיטת תל אביב
נדפס בדפוס אליניר

תוכן העניינים

חלק א

13	רשימת המחברים
	העורכים
17	על הקובץ
	סטפני בינדר, אשבל רצון, ינון שבטיאל
27	פרופסור בצלאל בר-כוכבא ומפעלו המדעי
27	א. קורות החיים של בצלאל בר-כוכבא
30	ב. תרומה למחקר
33	ג. רשימת פרסומים
39	ד. תקצירי הספרים שפרסם בצלאל בר-כוכבא באנגלית

היסטוריה

	1. ימי הבית השני – התקופה הנאו־בבלית והתקופה הפרסית
	רן צדוק
	על מוצא הכשדים, קשרי יהודה עם בבל וההשלכות הנובעות
55	מהממצא הרלוונטי
	אלכסנדר פאנטאלקין
	יוונים במזרח בתקופת השלטון הנאו־בבלי ועלילותיו של
73	אנטי־מנידאס, אחיו של אלקאיוס
	אלכסנדר רופא
95	עולמו של בעל ספר דברי הימים על פי היגדיו האנכרוניסטיים
	2. ימי הבית השני – התקופה ההלניסטית והחשמונאית
	מיכל דרורי אלמלם ודניאל שוורץ
107	'גליל הגוים' או 'גלילות פלשת' (מקבים א ה, 15)?

- דורון מנדלס
 127 רעיון מדיני הלניסטי בספר מקבים ב
- איל רגב
 137 דמותו של יהונתן המלך לאור מטבעותיו
3. ימי הבית השני – ימי הורדוס והנציבים
 יוסף גייגר
 157 הורדוס כאיש רוח יווני
- סטפני א' בינדר
 171 ניקולאוס איש דמשק: קטעים אוטוביוגרפיים
- טל אילן
 185 יוספוס כמקור לרומן בין טיטוס לברניקי
- לסטר ל' גראבה
 201 יוסף בן מתתיהו ו'עזרא ונחמיה': כיצד השתמש ההיסטוריון היהודי במקורותיו?
- זאב ספראי ורן אורטנר
 213 ביתי הוא מבצרי – לוחמה רב מפלסית ולוחמה תת-קרקעית בשטח בנוי בתקופה הרומית: המקרה של יהודה
4. לאחר החורבן – התקופה הרומית המאוחרת והתקופה הביזנטית
 מרים בן זאב הופמן
 243 טקיטוס ומקור העם היהודי
- מרב חקלאי
 259 עיון במשנה, בבא מציעא ד, א, לאור דיונים במשפט הרומי על חוזה מכירה (*emptio venditio*)
- עודד עיר-שי
 כת הנובאטיאנים, סבאטיוס – מומר יהודי ופרסביטר נובאטיאני – והוויכוח על מועד הפסחא הנוצרי: הַרְזִיָה וזהות בראי ההיסטוריוגרפיה הנוצרית במאה החמישית
- 279

ארכאולוגיה

5. ארכאולוגיה והיסטוריה – עולמות נפגשים

רוני רייך
 על משמעותה של ה'ראיה מן השתיקה' בפרשנות ממצא
 317 ארכאולוגי חסר: מקרי מבחן מירושלים

יוסף פטריך, יונתן דבור, רועי אלבג
 'עוֹרָה לָמָּה תִּישָׁן אֲדָנִי הַקִּיצָה אֶל תּוֹנַח לְנֶצַח' (תהילים מד, כד)
 339 על מפנה המקדש, חנוכתו וזריחת החמה

עוזי ליבנר ורועי צבר
 373 הרקע להשתלטות החשמונאית על הגליל

רועי פורת, יעקב קלמן ורחל צ'אצ'י
 389 לזמן הקמתו ופעילותו של בית הכנסת בהרודיון

גיא ד' שטיבל
 'מה יש בשם?': על אוסטרקון ממצדה, שמות, כינויים וכינויים
 423 מוסוים

ינון שבטיאל
 הגליל ומרד בר-כוכבא: מבט אחר לבחינת השתתפותו של הגליל
 451 במרד לאור עדותן של מערכות המסות

אלכסנדר מלמד
 מערכות המסות בנשר-רמלה ותרומתן לחקר מערכות המסות
 489 בארץ ישראל

6. חברה וכלכלה

מאיר בר-אילן
 533 שיעורן היחסי של הנשים בחברה היהודית בעת העתיקה

יהושע שוורץ
 'וקווצותיו סדורות לו תלתלים': על שער הראש והזקן של הגבר
 553 היהודי בספרות חז"ל

- 579 אברהם (אבי) ששון
הנוטע לרבים על אם הדרך – כלכלה וחברה
- 603 זאב ספראי
כלכלת פלשתינה – בין פלשתינה הרומית לשתי
הפלשתינות הביזנטיות
- 698 תקצירים באנגלית
- 700 רשימת המחברים באנגלית

חלק ב

- 723 רשימת המחברים

ספרות ולשון

7. קומראן וספרים חיצונים
- 729 דבורה דימנט
רעיון שתי הדרכים בטקסטים מקומראן
- 757 כנה ורמן
אחרית ימים הווה ומשיח שבא ומת
- 799 נועם מזרחי
'שירה מגויסת': למקורותיה של מגילת המלחמה ולתולדות השירה
העברית בימי הבית השני
- 855 יונתן אדלר
מכלול שרידי התפילין ממדבר יהודה: פרסום ראשוני של פרויקט
מחקר חדש
- 873 אשבל רצון
גאוגרפיה ותאולוגיה: צורת הארץ בספר העיריים והרקע המקראי
שלה

8. משנה ותלמוד

- משה בר־אשר
915 שני עניינות בדקדוק שם העצם בלשון המשנה
- דוד הנשקה
925 קריאת התורה של יום הכיפורים במקדש: בין משנה ראשונה
למשנה אחרונה
- דפנה ברץ
957 מעשה 'הכוהן הצדוקי שהקטיר מבחוץ' בהשתלשלותו
- חיים מיליקובסקי
975 ויקרא רבה פרשה כה פסקה ד ומקבילותיה: עיונים בהתהוות
המדרש הקדום
- ציונה גרוסמרק
993 'והיא איכא ימא דחמץ? דיקליטינוס הקוה נהרות ועשאו'
- דן יפה
1013 *Nihil Obstat Imprimatur*: חכמי התלמוד והאוונגליונים של
היהודים-הנוצרים – עיונים חדשים
9. תפילה ופרשנות
- יורם ארדר
1037 דיני בכור בהמה טהורה בהלכתו של הקרא יפת בן עלי
- יהודה ליבס
1071 ר' שלמה אלקבץ ושירו לכה דודי
- יעקב שמואל שפיגל
1081 ר' דוד ב"ר אברהם פרווינצאלו וההקדמה שכתב לפירושו
'חסדי אבות' על מסכת אבות
- חיים א' כהן
1137 'פְּדָבֵר הָאֱמוּר': מסורת קריאה ודקדוק הלשון הבאים כאחד
- 1178 תקצירים באנגלית
- 1180 רשימת המחברים באנגלית

מכלול שרידי התפילין ממדבר יהודה: פרסום ראשוני של פרויקט מחקר חדש

יונתן אדלר

הקדמה

בארבעה מקומות בתורה חוזר על עצמו (בשינויים קלים) הציווי לשים (או לקשור) דבר מסוים 'לאות' על היד, וכן נזכר שאותו דבר יהיה גם 'לזכרון' (או, לחלופין, 'לטוֹטְפֹת') בין העיניים.¹ בנקודת זמן כלשהי השתרשה ההבנה שהוראה זו איננה מטפורה בלבד, אלא מדובר בהנחיה מעשית להניח חפץ מוחשי מסוים על היד וכדומה לו בין העיניים. עם הזמן התפתחה ההבנה שהחפץ המדובר הוא נרתיק שבתוכו טקסטים המכילים את ארבעת פסוקי התורה שבהם מופיע הציווי עצמו. בספרות התנאים והאמוראים חפצים אלו מכונים 'תפילין'.²

העדות הקדומה ביותר לקיומו של נוהג כזה נמצאת בעשרות שרידי תפילין שנתגלו במדבר יהודה, במערות שבקרבת קומראן ובמערות מפלט במקומות אחרים במדבר שממערב לים המלח, באמצע המאה העשרים. ממצאים אלו מציעים לחוקרי היהדות הקדומה אשנב ישיר אל התפתחותו של נוהג המבוסס על פרשנות קדומה של התורה, אל התפתחותה של ה'הלכה' בראשית דרכה. למרבה הצער, החוקרים הראשונים שקיבלו לידיהם את הפרסום המדעי של הממצאים האלו התעניינו בעיקר בטקסטים הכתובים בתוך יריעות התפילין ששימשו עדי נוסח לפסוקים מקראיים, ובמידה רבה התעלמו מתרומתם של חפצים ריטואליים אלו לחקר תולדות ההלכה. מחקרי המשך של חוקרים שהתעניינו בתפילין כתפילין – התבססו על הפרסומים הסופיים של צוות חוקרי המגילות המקורי ולא על בדיקה מחודשת של הממצאים עצמם.

המאמר שלפנינו יסקור פרויקט חדש שיזמתי בשנת 2012, ששם לו למטרה בדיקה מחודשת ומקיפה של כל שרידי התפילין העתיקות ממדבר יהודה על כל

1 שמות יג, פסוקים ט, טז; דברים ו, ח; יא, יח.

2 לדוגמה: משנה, שבת ח, ג; סנהדרין יא, ג; מנחות ג, ז; כלים יח, ח; ירושלמי, מגילה א, ח (עא ע"ג); בבלי, מנחות לד, ע"א – לה ע"א.

צדדיהם. התוצר הסופי של הפרויקט יהיה פרסום מדעי מלא של מכלול שרידי התפילין. כאן יוצגו הרקע של המחקר, המסגרת של הפרויקט הנוכחי ומקצת מפירותיו הראשוניים. התקווה היא שפרסום הדברים כבר בשלב הזה יגרום להתעניינות מצד עמיתים בתחומי מחקר שונים ולשיתופי פעולה מחקריים שעשויים להביא תועלת מדעית לפרויקט.

א. מצב המחקר

1. א. גילויים ופרסומים ראשוניים

שרידים מתפילין עתיקות נתגלו לראשונה במערה 1 שליד קומראן זמן קצר אחרי גילוייה בשנת 1947. בשנים שלאחר מכן נתגלו שרידי תפילין נוספים במערות אחרות בקרבת קומראן ובמערות מפלט במקומות אחרים במדבר יהודה. הביטוי 'שרידי תפילין' מתייחס בעיקר לשני סוגים של ממצאים: (1) בתים מעור שבתוכם מאוחסנות (2) יריעות עור מקופלות שעליהן כתובים פסוקים מהתורה. רק במקרים מעטים נתגלו היריעות באתרן בתוך הבתים; לרוב נתגלו הן יריעות ללא כל זיקה לבתי תפילין והן בתים ריקים מיריעות. סוג אחר של ממצא הוא רצועות עור ששימשו להידוק התפילין לגופו של מניח התפילין הקדמון. רצועות כאלו נתגלו באתרן (כלומר, מושחלות בתוך בית תפילין) רק בשלושה מקרים. כאן אסקור את תולדות גילויים ופרסומם הראשוני של כל הממצאים האלו: בתים, יריעות ורצועות.

א.1.1. בתי תפילין

ידוע על לפחות עשרים ושבעה בתי תפילין שנתגלו במדבר יהודה (ראו טבלה 1). בדו"ח על החפירות במערת קומראן 1 מופיעים צילומים (באיכות ירודה) של ארבעה בתים, ובתיאור המילולי הקצר המלווה נכתב שנתגלו לפחות שניים נוספים שלא פורסמו בדו"ח.³ שלושה בתי תפילין שנתגלו במערת קומראן 4a פורסמו עם עשרה בתים שנרכשו מידי סוחר עתיקות, אשר טענו שמצאו אותם ב'מערה 4'; הפרסום מורכב מתיאורים מילוליים קצרים של כל בית (בין שורה אחת לשלוש שורות של טקסט) המלווים בלוח אחד ובו העתקים של צילומי מוזיאון רוקפלר (Palestine Archaeological Museum; בראשי תיבות: PAM) באיכות ירודה.⁴ בית תפילין נוסף מ'מערה 4' הובא בשנת 1958 לאוניברסיטת לידס שבאנגליה לצורך אנליזה (עם

3 לנקסטר הרדינג, הממצאים ממערה 1Q, עמ' 7, לוח I:5-7.

4 מיליק, תפילין, מזוזות ותרגומים, עמ' 33-35, לוח IV:1-13.

ממצאי עור אחרים מקומראן) אך מעולם לא פורסם.⁵ בית תפילין אחד שנתגלה במערה 5 פורסם בתיאור קצר ובצילום באיכות ירודה.⁶ צילומים של שלושה בתי תפילין שנתגלו במערה 8 פורסמו ללא כל תיאור, למעט אזכור של מספר התאים שבכל בית ובצילום באיכות ירודה.⁷ צילום של בית תפילין אחד ממערה 1 שבוואדי מורבעאת פורסם כמעט ללא כל תיאור מילולי של הממצא.⁸ בית התפילין היחיד שזכה לפרסום מדעי הולם עד כה הוא זה שפרסם יגאל דיין, בליווי תיאור מפורט, כמה צילומים איכותיים, וניתוח ארכאוזולוגי של העור ותיאור של שיטת עיבודו.⁹

סה"כ	34Se	1Mur	XQ	8Q	5Q	4Q	1Q	
18	1	1	1	2	1	10	2	מספר עם ארבעה תאים
9≤	–	–		1		4	4≤	עם תא אחד
			נתגלו יריעות בתוך הבית		נתגלו יריעות בתוך הבית	נתגלו יריעות בתוך ארבעה בתים בעלי ארבעה תאים	נתגלו 'לפחות ארבעה' בתים בעלי תא אחד	הערות

טבלה 1. תפרוסת בתי התפילין במערות מדבר יהודה

J. B. Poole, *The Nature, Origins and Techniques of Manufacture of those of the Dead Sea Scrolls which are Made from Animal Skins*, PhD Dissertation, University of Leeds 1959, pp. 100–102, 115–116, pl. XL; R. Reed and J. B. Poole, 'A Study of Some Dead Sea Scroll and Leather Fragments from Cave 4 at Qumran: Part I – Physical Examination', *Proceedings of the Leeds Philosophical and Literary Society [Scientific Section]* 9/1 (1962), pp. 1–13 (esp. pp. 7, 9, figs. 1, 13); R. Reed, *Ancient Skins, Parchments and Leathers*, London 1972, pp. 299–300, fig. 11 תפילין זה לא זכה לכל התייחסות בספרות המחקרית על ממצאי קומראן, כנראה בשל העובדה שהוא פורסם בכמות פחות מוכרות לחוקרי המגילות.

6 מיליק, תפילין: מערה 5Q, עמ' 178, לוח XXXVIII:8.

7 דה-יוו, ארכאולוגיה, עמ' 31, לוח VIII:5–6. חוסר החשיבות של בתי התפילין בעיני המפרסמים בא לביטוי בעובדה שבתי התפילין מופיעים בצילום עם גלעיני זיתים ותמרים מאותה מערה!

8 R. de Vaux, 'Archéologie: La période romaine', P. Benoit, J. T. Milik and R. de Vaux (eds.), *Les Grottes de Murabba'ât* [DJD 2], Oxford 1961, pp. 29–48 (esp. p. 44, fig. XIV:4)

9 דיין, תפילין של ראש; פרנקל, נספח.

א.2.1 יריעות תפילין

כאמור, מרבית בתי התפילין נתגלו ריקים; רק בחמישה בתים נתגלו יריעות מקופלות באתרן בתוך הבית. כאן אתיחס לכל יריעות התפילין שנתגלו – בין אם נמצאו באתרן בתוך בית תפילין ובין אם נתגלו ללא זיקה ישירה לבית תפילין כלשהו. פורסמו טקסטים משלושים ושתיים יריעות תפילין ממדבר יהודה, בעוד שתיים עשרה יריעות נותרו בלתי מפוענחות (ראו טבלה 2). יריעת תפילין אחת נתגלתה במערת קומראן 1, והטקסט שבה פורסם.¹⁰ פורסמו גם שלוש יריעות שנתגלו בתוך בית תפילין אחד ממערת קומראן 4a, וכן שש עשרה יריעות שנרכשו מידי סוחרי עתיקות אשר טענו כי גילו אותן ב'מערה 4'.¹¹ טרם פורסמו שמונה יריעות תפילין נוספות שנתגלו במערת קומראן 4a (או שיוחסו ל'מערה 4' על פי סוחרי העתיקות שמכרו אותן): שבע יריעות שנתגלו מקופלות בתוך בתים אך מעולם לא נפתחו, ואחת שנמצאת עדיין בתוך בית התפילין ונתגלתה רק לאחרונה על ידי כותב שורות אלו (ראו לקמן).¹² בתוך בית התפילין שנתגלה במערה 5 נמצאות שלוש יריעות מקופלות שטרם הוצאו מתוך הבית.¹³ ארבע יריעות נתגלו במערה 8 ופורסמו.¹⁴ שלוש יריעות נתגלו באתרן בתוך בית תפילין שנרכש מידי סוחר עתיקות אשר טען שהבית נמצא 'באחת ממערות קומראן – אולי במערה 4', ופורסמו על ידי ידין.¹⁵ יריעה נוספת שנרכשה עם בית זה, אך ככל הנראה לא הייתה שייכת במקור לאותו

- D. Barthélemy, 'Textes Bibliques', D. Barthélemy and J. T. Milik (eds.), *Qumran Cave I* [DJD 1], Oxford 1955, pp. 49–76 (esp. pp. 72–76, pl. XIV) 10
- מיליק, תפילין, מזוזות ותרגומים, עמ' 48–78, לוחות VII–XXIII. לפרסום ראשוני של קטעים מתוך ארבע מהיריעות, ראו, K. G. Kuhn, *Phylakterien aus Höhle 4 von Qumran*, Heidelberg 1957 11
- מיליק, שם, עמ' 34–35. מספרים אלו אינם כוללים יריעה אחת שנפלה מתוך אחד מהבתים ואברה למיליק. שתי יריעות שנפתחו אך לא פוענחו על ידי מיליק פוענחו לאחרונה על ידי אריאל ופאינה פלדמן וזווה כקמעות ולא תפילין; ראו, A. Feldman, F. Feldman, '4Q147: An Amulet?', *Dead Sea Discoveries* 26 (2019), pp. 1–29; idem, '4Q148 (4QPhylactère U): Another Amulet from Qumran?', *Journal for the Study of Judaism* 50 (2019), pp. 197–222 12
- מיליק, תפילין: מערה 5Q, עמ' 178. 13
- M. Baillet, 'Textes des grottes 2Q, 3Q, 6Q, 7Q, à 10Q', J. T. Milik, and R. de Vaux (eds.), *Les 'petites grottes' de Qumrân: Exploration de la falaise: Les grottes 2Q, 3Q, 5Q, 6Q, 7Q à 10Q: Le rouleau de cuivre* [DJD 3], Oxford 1962, pp. 45–164 (esp. pp. 149–157, pl. XXXII–XXXIII) 14
- ידין, תפילין של ראש, עמ' 70–75. 15

'סט', טרם פוענחה.¹⁶ פורסמו שתי יריעות שנרכשו מידי סוחר עתיקות אשר טען שנתגלו בוואדי מורבעאת, וכן שתי יריעות שנתגלו במערה 34 שבנחל צאלים, ויריעה נוספת שנתגלתה על ידי בדואים בנחל צאלים או בנחל חבר.¹⁷ הפרסומים של כל יריעות התפילין מלווים בצילומי PAM (או צילומים של מוזיאון ישראל), אפראטים מדעיים, וניתוחים אורתוגרפיים ומורפולוגיים. אולם למרבה הצער חסרים ניתוחים פלאוגרפיים עבור כל יריעות התפילין שפורסמו בעבר.¹⁸ כמו כן, חסרים ניתוחים ארכאוזואולוגיים של העורות ושיטות עיבודם (למעט יריעות התפילין שפרסם יגאל ידין).¹⁹

סה"כ	34Se	XHev Se	1Mur	XQ	8Q	5Q	4Q	1Q	פורסמו	מספר היריעות
32	2	1	2	3	4	–	19	1	פורסמו	1
12	–	–	–	1	–	3	8	–	טרם פורסמו	–
						שתי יריעות טרם הוצאו מהבית; אחת לא אותרה	בין היריעות שטרם פורסמו: אחת טרם אותרה, שש טרם נפתחו, ואחת טרם הוצאה מהבית			הערות

טבלה 2. תפרוסת יריעות התפילין במערות מדבר יהודה

- 16 ידין, שם, עמ' 75.
- 17 J. T. Milik, 'Textes Hébreux et Araméens', H. Benoit, J. T. Milik and R. de Vaux, (eds.), *Les Grottes de Murabba'at* [DJD 2], Oxford 1961, pp. 67–205; **מערה 34 שבנחל צאלים**: פרסום ראשוני, י' אהרוני, 'מחנה ב', ידיעות החברה לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה כה (1961), עמ' 19–33 (בייחוד עמ' 22–23); פרסום סופי במסגרת הפרויקט הנוכחי, אדלר, שרידי תפילין; **נחל צאלים או נחל חבר**: M. Morgenstern and M. Segel, XHev/SePhylactery, J. Charlesworth, H. Cotton and P. Flint (eds.), *Miscellaneous Texts from the Judaean Desert* [DJD 38], Oxford 2000, pp. 183–191, pl. XXX
- 18 אחרי שהעיר בקצרה על האופי הפלאוגרפי של התפילין המיוחסות ל'מערה 4', הוסיף מיליק: 'A ces remarques générales il faudrait joindre une étude plus détaillée, lettre par lettre, que je ne puis entreprendre ici'; מיליק, תפילין, מזוזות ותרגומים, עמ' 37. במסגרת הפרויקט הנוכחי פורסם הניתוח הפלאוגרפי הראשון עבור יריעות התפילין מנחל צאלים, ראו לקמן הערה 35.
- 19 פרנקל, נספח.

א.1.3 רצועות תפילין

רק שלושה בתי תפילין (אחד ממערת קומראן 1 ושניים ממערת קומראן 8) נתגלו עם רצועה מעור מושחלת באתרה בתוך הבית.²⁰ יש להניח שרצועות אלו שימשו להידוק בית התפילין לגופו של מניח התפילין, וסביר שבמקור היו רצועות כאלו (או כדומה להן) בכל בתי התפילין, אך הן לא שרדו. רצועות דומות שנתגלו במערות קומראן שימשו הידוקים למגילות, ועל אף שיתכן שחלק מהרצועות שנתגלו בלי זיקה ישירה למגילות שימשו כרצועות תפילין – אין דרך לקבוע זאת בוודאות.²¹

א.2 מחקרים המבוססים על הפרסומים המקוריים

בשנים האחרונות הופיעו כמה מחקרים חשובים על התפילין, אולם – כמעט ללא יוצא מן הכלל – מחקרים אלו התבססו על הדוחות הסופיים שפורסמו ולא על בדיקה וניתוח חדשים של הממצאים עצמם. בין המחקרים הבולטים אפשר למנות את עבודת הדוקטור של דוד רוטשטיין, שבדק את היחס בין הממצאים להנחות שבספרות התנאית והאמוראית;²² מחקרים של עמנואל טוב על האופי הטקסטואלי של הטקסטים של התפילין ועל מנהגי סופרים המיוצגים בהם;²³ ערך אנציקלופדי שנכתב בידי יהודה (לורנס) שיפמן;²⁴ מחקרים של דוד נחמן על הטקסטים המקראיים

20 לנקסטר הרדינג, הממצאים ממערה 1Q, עמ' 7, לוה 7:1; דה-יו, ארכאולוגיה, עמ' 31, לוה 6-5-VIII.

21 J. Carswell, 'Fastenings on the Qumrân Manuscripts', R. de Vaux and J. T. Milik (eds.), *Qumrân Grotte 4, II* [DJD 6], Oxford 1977, pp. 23–28

22 רוטשטיין, מהתנ"ך למורבעאת. ראו גם J. D. Rothstein, 'Phylacteries and Mezuzot', J. Collins and D. C. Harlow (eds.), *The Eerdmans Dictionary of Early Judaism*, Grand Rapids, MI 2010, pp. 1086–1088

23 E. Tov, 'Tefillin of Different Origin from Qumran?', Y. Hoffman and F. S. Pollak (eds.), *A Light for Jacob: Studies in the Bible and the Dead Sea Scrolls in Memory of Jacob Shalom Licht*, Jerusalem 1997, pp. 44*–54* (Eng.); idem, 'The Tefillin from the Judean Desert and the Textual Criticism of the Hebrew Bible', A. Feldman, M. Cioatã and C. Hempel (eds.), *Is There a Text in this Cave? Studies in the Textuality of the Dead Sea Scrolls in Honour of George J. Brooke* [STDJ 119], Leiden 2017, pp. 277–292

24 L. H. Schiffman, 'Phylacteries and Mezuzot', idem and J. C. VanderKam (eds.), *Encyclopedia of the Dead Sea Scrolls*, Oxford 2000, pp. 675–677

של שיפמן על פרסום התפילין ממערה 4 בידי מיליק; R. de Vaux and J. T. Milik, *Qumran Grotte 4 II. I. Archaeologie; II: Tefillin, Mezuzot et Targums (4Q128-4Q157)* [Discoveries in the Judaean Desert, Vol. VI], *Journal of the American Oriental Society* 100 (1980), pp. 170–172

שנכללו בתפילין;²⁵ וספר של יהודה כהן המציע (בין היתר על סמך הממצאים ממדבר יהודה) שבמקור נתפסו התפילין כסוג של קמע.²⁶ לאחרונה פרסמה אנה בוסה מונוגרפיה ובה קריאות חדשות של הטקסטים שבארבע יריעות תפילין המיוחסות למערת קומראן 4, שפורסמו בעבר על ידי קרל גאורג קון ויוזף מיליק ונמצאות היום באוסף של המכון לפפירולוגיה של אוניברסיטת היידלברג.²⁷ המחקר שלי על התפילין ממדבר יהודה עסק גם הוא עד כה בחומר שכבר פורסם, והתייחס לנושאים כגון מאפיינים כיתתיים של חלק מהתפילין, ניתוח של התוכן והסדר שבתפילין, ומחקר על התפרוסת של שרידי התפילין בין המערות השונות.²⁸

25 ד' נחמן, 'התוכן והסדר של פרשיות התפילין מקומראן וההלכה של חז"ל: הרומה, השונה ומעט מסקנות היסטוריות', קתדרה 112 (תשס"ד), עמ' 19–44; הנ"ל, 'תפילין ומזוזות בקומראן', מ' קיסטר (עורך), מגילות קומראן: מבואות ומחקרים, כרכים א–ב, ירושלים תשס"ט, עמ' 143–155.

26 Y. B. Cohn, *Tangled Up in Text: Tefillin and the Ancient World*, Providence RI, 2008. לביקורת שלי על הספר, ראו יי אדלר, 'ביקורת על *Tangled Up in Text: Tefillin and the Ancient World*', *Up in Text: Tefillin and the Ancient World*, ציון עו (תשע"א), עמ' 383–387. ראו גם Y. B. Cohn, 'Were Tefillin Phylacteries?', *Journal of Jewish Studies* 59 (2008), pp. 39–61; idem, 'Rabbenu Tam's "Tefillin": An Ancient Tradition or the Product of Medieval Exegesis?', *Jewish Studies Quarterly* 14 (2007), pp. 319–327

27 A. Busa, *Die Phylakterien von Qumran (4Q128.129.135.137) aus der Heidelberger Papyrussammlung* [VHPS.NF 15], Heidelberg 2015. ראו Y. Adler, 'Review of Anna Busa, *Die Phylakterien von Qumran (4Q128.129.135.137) aus der Heidelberger Papyrussammlung*', *Dead Sea Discoveries* 24 (2017), pp. 153–155

28 Y. Adler, 'Identifying Sectarian Characteristics in the Phylacteries from Qumran', *Revue de Qumrân* 89 (2007), pp. 79–92; idem, 'The Content and Order of the Scriptural Passages in Tefillin: A Reexamination of the Early Rabbinic Sources in Light of the Evidence from the Judean Desert', A. I. Baumgarten et al., *Halakhah in Light of Epigraphy* [Journal of Ancient Judaism Supplement Series 3], Göttingen 2011, pp. 205–229; idem, 'The Distribution of Tefillin Finds among the Judean Desert Caves', M. Fidanzio (ed.) *The Caves of Qumran: Proceedings of the International Conference, Lugano 2014*, Leiden 2016, pp. 161–173

ב. הפרויקט החדש

אציג כאן את הרכיבים העיקריים של הפרויקט הנוכחי, בד בבד עם אחדים מפירותיו הראשוניים. העבודה בעיצומה, ויש לצפות שתוצאותיהן של הבדיקות השונות ואולי אף התפתחויות טכנולוגיות עתידיות תבאנה לכיווני מחקר חדשים בהמשך תהליך המחקר.

1.2 איתור השרידים

השלב הראשון של הפרויקט היה לאתר את מיקומם העכשווי של כל שרידי התפילין שנתגלו במדבר יהודה בין השנים 1947–1960. רק חלק מהפריטים תועדו בצורה מסודרת, וחלקם לא היו מתועדים כלל.

כמעט כל בתי התפילין זוהו באוספי רשות העתיקות בירושלים; עד שנת 2014 הם נאצרו ביחידה לממצאים אורגניים, וכתוצאה של הפרויקט הנוכחי הועברו באותה שנה למשכן החדש ביחידת מגילות מדבר יהודה. יוצאים מן הכלל הזה הם: (1) בתי התפילין שנתגלו במערת קומראן 1, שאת מיקומם העכשווי לא הצלחתי לגלות; (2) בית התפילין שפורסם על ידי יגאל ידן, האצור היום בחדר השמור שבהיכל הספר; (3) ושרידים דלים של בית התפילין מ'מערה 4' שהובא לאוניברסיטת לידס בשנת 1958, האצור היום ב'ארכיב רונלד ריד' שבספריית ג'ון ריילנדס במנצ'סטר שבאנגליה (הממצא עבר בבדיקות פולשניות בידי החוקר רונלד ריד באמצע המאה הקודמת, ורק חלק קטן ממנו שרד).

כמעט כל יריעות התפילין (גם אלו שנפתחו ופוענחו וגם אלו שעדיין מקופלות וטרם פוענחו) נמצאות היום ביחידת מגילות מדבר יהודה של רשות העתיקות. היוצאות מן הכלל הזה הן: (1) יריעת תפילין אחת ממערת קומראן 1, האצורה על ידי אגף העתיקות של הממלכה ההאשמית הירדנית בעמאן; (2) ארבע יריעות מהתפילין שפורסמו על ידי יגאל ידן, האצורות היום בחדר השמור שבהיכל הספר; (3) ארבע יריעות תפילין המיוחסות ל'מערה 4' אשר נרכשו על ידי קרל גאורג קון בשנת 1955 עבור אוניברסיטת היידלברג שבגרמניה, האצורות היום במכון לפפירולוגיה של האוניברסיטה.

לפי הרוח שפרסם יוזף מיליק, היו שני בתי תפילין שמהם הוא הוציא יריעות תפילין מקופלות אשר לא פתח בשל מצבן הרעוע.²⁹ בית אחד (בית מספר 2) נפתח, ומיליק הוציא ממנו ארבע יריעות – ואחת מהן נשברה לשלושה שברים.³⁰

29 מיליק, תפילין, מזוזות ותרגומים, עמ' 35 (peau 'étant donné leur état désespéré (peau désintégrée et enroulements collés l'un à l'autre)'

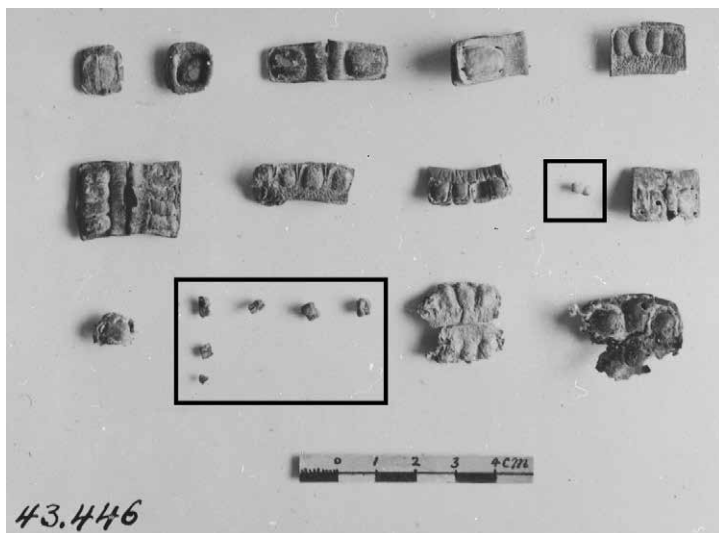
30 מיליק, שם, עמ' 35.

כל היריעות המקופלות האלו, כולל זו שנשברה, מופיעות בשני צילומי PAM (ראו איורים 1-2), מהם רק אחד הועתק ופורסם בדוח של מיליק.³¹ בית אחר (בית מספר 4) נפתח גם הוא, ומיליק הוציא ממנו יריעה מקופלת אחת, שגם היא מופיעה באותם צילומי PAM, אך צילומה לא פורסם כלל בדוח של מיליק. לפי הדוח, יריעה אחת נוספת נפלה מתוך הבית ואבדה, ושתי יריעות נוספות נשארו באתרן בתוך הבית ולא הוצאו.³²

במסגרת הפרויקט הנוכחי, נעשה מאמץ לזהות כל יריעה מקופלת הקיימת באוסף רשות העתיקות עם יריעות המופיעות בצילומי PAM, כך שכיום אפשר לדעת לאיזה בית תפילין שייכת כל יריעה ויריעה. שתי היריעות שהיו בתוך בית תפילין מספר 4 בזמן שמיליק כתב את הדוח שלו בשנת 1960 כבר לא נמצאות בתוך אותו בית (שהיום הוא ריק מתוכן), ויש לזהותן עם שתי יריעות מקופלות באוסף רשות העתיקות שלא מופיעות בצילומי PAM. לפחות בשתיים מהיריעות המקופלות שבאוסף רשות העתיקות אפשר לזהות את הגיד ששימש לקשירת היריעה המקופלת כדי שלא תיפתח – עורדנו תחוב בתוך קיפולי היריעה (ראו איורים 3-4). במהלך בדיקה של אחד מבתי התפילין מ'מערת קומראן 4', הבחין כותב שורות אלה שהבית נפתח קמעה, ושבתוכו עצם כלשהו – אולי יריעת תפילין מקופלת שלא הייתה ידועה עד כה. ב־16 במאי, 2013 הובא בית התפילין לבדיקת טומוגרפיה ממוחשבת (CT) במרכז הרפואי שערי צדק בירושלים, בדיקה שבוצעה על ידי ד"ר יעקב אפלבוים ומר נחום אפלבוים. הבדיקה העלתה שככל הנראה בית התפילין אכן מכיל בתוכו חפץ זעיר כלשהו, ויש יסוד להניח שאכן מדובר ביריעת תפילין מקופלת.

31 מיליק, שם, לוח IV: בין 2 ל-3. זהו העתק של PAM 43.446.

32 מיליק, שם, עמ' 35.

איור 1. צילום PAM 43.446 ובו (מוקפות כאן בריבועים) יריעות מקופלות שיצאו משני בתי תפילין

איור 2. צילום PAM 43.447 ובו (מוקפות כאן בריבועים) יריעות מקופלות שיצאו משני בתי תפילין

איור 3. יריעת תפילין מקופלת הנמצאת באוסף רשות העתיקות; שימו לב לחוט המבצבץ מביין קיפוליה (באדיבות הספרייה המקוונת של מגילות מדבר יהודה ע"ש ליאון לוי, רשות העתיקות; צילום: שי הלוי)

איור 4. יריעת תפילין מקופלת הנמצאת באוסף רשות העתיקות; שימו לב לחוט המבצבץ מביין קיפוליה (באדיבות הספרייה המקוונת של מגילות מדבר יהודה ע"ש ליאון לוי, רשות העתיקות; צילום: שי הלוי)

2.2 פתיחת היריעות המקופלות

אין כמעט ספק שיריעות התפילין המקופלות מכילות טקסטים מקראיים – קרוב לוודאי פסוקים מתוך הספרים שמות ודברים. אם תתאפשר פתיחתן של היריעות מבלי לגרום נזק פיזי לעורות, תהיה זו הזדמנות נדירה להשיג טקסטים מקראיים חדשים משלהי ימי הבית השני, שעשויים לתרום תרומה ניכרת לביקורת נוסח המקרא של הפסוקים הרלוונטיים. בימים אלו צוות הפרויקט מקיים התייעצות עם מומחים לעורות עתיקים כדי לבחון את האפשרות להוצאתן של היריעות המקופלות הנמצאות עדיין בתוך בתי תפילין ולפתיחתן של אלו ושל יתר היריעות שעדיין מקופלות. בסופו של תהליך ההתייעצות, רשות העתיקות היא זו שתקבל את ההחלטות המקצועיות בנידון.

3.2 צילומים חדשים

כיוון שהאותיות שביריעות התפילין זעירות ביותר, וגם הרווחים שבין אות לאות ושבין שורה לשורה קטנים במיוחד, בהרבה מקרים נופלים ספקות בקריאתם של הטקסטים. בשנים האחרונות מבצעת רשות העתיקות תיעוד דיגיטלי של כלל אוסף מגילות מדבר יהודה שברשותה, כולל כל יריעות התפילין, במסגרת 'הספרייה המקוונת של מגילות מדבר יהודה על שם ליאון לוי'.³³ לשם תיעוד זה משתמשים בטכנולוגיות דימות חדשניות המאפשרות הדמיה של כל קטע מגילה בכמה אורכי גל וברזולוציה גבוהה. תיעוד מולטי-ספקטראלי זה מאפשר שחזורו של כתב שדהה במהלך השנים עד כדי חוסר-נראות, ומקל את קריאתם של טקסטים קשים לקריאה במיוחד – כגון התפילין. הצילומים החדשים יאפשרו פיענוח מחודש ומדויק יותר של כל היריעות שכבר פורסמו.

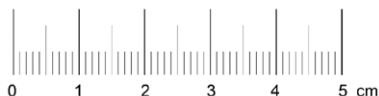
בשנים 2012 ו-2015 צולמו צילומי צבע חדשים של יריעות התפילין האצורות במכון לפפירולוגיה שבאוניברסיטת היידלברג. גם צילומים אלו מאפשרים קריאות מדויקות יותר של קטעי התפילין האלו.³⁴

33 יש גישה חופשית לצילומים אלו באתר של הספרייה המקוונת: https://www.deadseascrolls.org.il/explore-the-archive/search#q=composition_type:'Tefillin' (ביקור באתר בתאריך 12.01.2020).

34 תודתי נתונה לפרופ' אנדרראה ירדנס, מנהלת המכון לפפירולוגיה, על שאפשרה לי גישה לצילומים החדשים האלו, ואירחה אותי במכון לבדיקת קטעי התפילין עצמם במרץ 2015 ובאפריל 2018.

4.2 ציורים

ברוח הסופי על שתי יריעות התפילין שפרסם כותב שורות אלו, הצילומים הרגילים של יריעות התפילין לווו בציורים של אותן יריעות עם שחזורים של חלקי היריעות שלא שרדו (ראו איור 5). ציורים ושחזורים אלו מאפשרים להבין טוב יותר את צורתן וגודלן המקוריים של יריעות התפילין בעת העתיקה. הפרויקט הנוכחי עוסק בהכנת ציורים ושחזורים דומים של כל יריעות התפילין ממדבר יהודה, שיופיעו בפרסום הסופי של הפרויקט.

איור 5. ציורים ושחזורים של יריעות תפילין מנחל צאלים (SePhyl A–B34); הכתב על הרקע האפור הוא שחזור (מתוך אדלר, שרידי תפילין, איור 8; ציורים: עדה ירדני ויונתן אדלר)

5.2 פלאוגרפיה

לעת עתה כל שרידי התפילין מתוארכים רק על סמך מקום גילויים: שרידי התפילין ממערות קומראן מתוארכים תיארוך גס לשלהי ימי הבית השני ואילו את השרידים ממערות המפלט מקובל לתארוך לימי מרד בר כוכבא. כדי לקבוע תאריכים מדויקים יותר של זמן כתיבתם של הטקסטים, ייעשה ניתוח פלאוגרפי מקיף של כל יריעות התפילין. במסגרת הפרויקט הנוכחי כבר נעשה ופורסם ניתוח כזה על ידי ד"ר עדה ירדני (ז"ל) עבור שתי יריעות התפילין מנחל צאלים, ובהמשך ייעשו ויפורסמו ניתוחים פלאוגרפיים דומים עבור יתר היריעות ממדבר יהודה.³⁵ כל ניתוח פלאוגרפי ילווה בלוח אלפביתי (ראו איור 6) ובלוח דוקטוס, המפרט את צורתן וכיוונן של כל משיכות הקולמוס (ראו איור 7).

6. ב. תיעוד ותיאור של בתי התפילין

כאמור לעיל, למעט בית התפילין שפרסם יגאל ירין בשנת 1969, טרם פורסמו תיעוד ותיאור ראויים של בתי התפילין ממדבר יהודה.³⁶ במסגרת הפרויקט הנוכחי, בית תפילין שנתגלה במערה 34 שבנחל צאלים פורסם על ידי כותב שורות אלו בליווי צילומי צבע איכותיים ובתיאור מקיף של הממצא.³⁷ במסגרת הפרסום הסופי של הפרויקט יפורסמו יתר בתי התפילין ממדבר יהודה באופן דומה.

במהלך בדיקתם של בתי התפילין הובחן שקיימים שני סוגים של בתי תפילין בעלי ארבעה תאים: (1) 'טיפוס פשוט', שבו רק שורה אחת של תפרים המפרידה בין התאים; (2) 'טיפוס מפוצל', שבו התאים מופרדים זה מזה באמצעות חתכים בעור ותפרים מסביב לכל תא ותא בנפרד.³⁸ הבחנה טיפולוגית זו התאפשרה רק הודות לבדיקת הממצאים עצמם, שכן צורתם של התפרים איננה נראית לעין בצילומים שפורסמו בדוחות הסופיים.

7. ב. אנליזה של העורות וחוטי התפירה

כאמור לעיל, טרם נעשו ניתוחים מדעיים של העורות שמהם הכינו את בתי התפילין, יריעות התפילין ורצועות התפילין, ולא של חוטי התפירה ששימשו לתפירת בתי התפילין ולקשירת היריעות המקופלות – למעט בשרידי התפילין שפרסם יגאל ירין.³⁹ במסגרת הפרויקט הנוכחי ייבדקו כל שרידי התפילין ממדבר יהודה (שאליהם קיימת גישה כיום) כדי לקבוע את מקורם של כל החומרים מן החי ששימשו בתפילין (בתים, יריעות, רצועות וחוטי תפירה וקשירה) ואת שיטות העיבוד שבאמצעותן הוכנו. מין הבהמה ייקבע הן על סמך בדיקה מיקרוסקופית והן על סמך שיטה חדשנית ובלתי פולשנית הבודקת את הפפטידים הנמצאים בחומרים שמן החי.⁴⁰ שיטות העיבוד של העורות תיבדקנה בבדיקות מיקרוסקופ, ולאור בדיקות אלו

36 ראו לעיל הערה 9.

37 י' אדלר, 'בית תפילין ממערת המגילות (מערה 34) שבנחל צאלים', במעבה ההר: כתב עת לארכיאולוגיה והיסטוריה של אזור ההר 7 (תשע"ח), עמ' 145-162; הנ"ל, שרידי תפילין.

38 י' אדלר, 'הבחנה טיפולוגית בין שני סוגים של בתי תפילין מקומראן', מחקרי יהודה ושומרון כח (2019), עמ' 81-99.

39 ראו לעיל הערות 9 ו-19.

40 S. Fiddyment et al., 'Animal Origin of 13th-Century Uterine Vellum Revealed using Noninvasive Peptide Fingerprinting', *Proceedings of the National Academy of Sciences* 112/49 (2015), pp. 15066-15071

תיכדק גם מידת ההתאמה בין שיטות העיבוד של השרידים ממדבר יהודה לבין הדרישות ההלכתיות המופיעות במקורות רבניים מאוחרים יותר.⁴¹ אחד מהנושאים הדורשים ברור הוא השאלה האם הכתים או הרצועות של התפילין נצבעו. בעין בלתי מזוינת נראה הצבע של חלק מבתי התפילין חום-כהיר טבעי, ואילו הצבע של חלק אחר מבתי התפילין נראה שחור. בדיקת X-ray fluorescence (XRF) של שני בתי תפילין שצבע עורם חום ושל שני בתי תפילין שצבע עורם שחור הראתה שככל הנראה לא היה שימוש ביסוד ברזל כדי לצבוע את בתי התפילין השחורים.⁴² בדיקה של אותם בתי תפילין בקרינת אינפרה-אדום הראתה שכנראה גם לא היה שימוש בפחמן (באמצעות פח) כדי לצבוע את התפילין השחורות. לאחרונה פותחו שיטות בדיקה חדשניות לבדיקת תהליכי דגרדציה של עורות עתיקים, וייבחן השימוש בשיטות אלו כדי לבדוק אם גוון העור בבתי התפילין שצבעם נוטה לשחור התקבל כתוצאה של הליך דגרדציה טבעי ולא של צביעה מלאכותית מכוונת.⁴³

אחרית דבר

רבים ממחקריו של פרופ' בצלאל בר-כוכבא, שלכבודו מוקדש גיליון זה, עוסקים ביהודים וביהדות בשלהי ימי הבית השני. הפרויקט הנוכחי שואף לתרום תרומה צנועה להבנת פן אחד של יהדות ימי הבית השני – הקיום המעשי של מצוות התפילין כפי שהתפרשה על ידי יהודי התקופה. זהו מקרה מבחן אחד עבור מכלול שלם של ריטואלים יהודיים רבים אחרים שמקורם בתקופה זו, שהם הניצנים של מה שלימים יתפתח ל'הלכה' היהודית המוכרת בתקופות מאוחרות יותר. מהבחינה הזאת תקופת הבית השני – התקופה ההיסטורית שפרופ' בר-כוכבא הקדיש לה את מרב כוחו ואונו – היא התקופה הקריטית ביותר להתפתחותה של היהדות שבהמשך, יהדות הקיימת ומשגגת עד ימינו אנו.

41 לסקירת המקורות, ראו רוטשטיין, מהתנ"ך למורבעאת, עמ' 201–212.

42 הבדיקה נעשתה בינואר 2014 על ידי נעמה יהלום-מאק, ותוצאותיה תפרסמנה בפרסום הסופי של הפרויקט.

43 Y. Maor, P. Shor, and Z. Aizenshtat 'Parchment Browning-Part II: The Dead Sea Scrolls', *Polymer Degradation and Stability* 183 (2021) 109414. יש לציין כאן שבתלמוד הבבלי (שבת כח ע"ב; מנחות לה ע"א) נאמר בשם האמורא ר' יצחק: 'רצועות שחורות הלכה למשה מסיני'. אין בהלכה המאוחרת קביעה בעניין הצבע של בתי התפילין; רק במאה השתים עשרה קבע ר' משה בן מימון ש'נוי הוא לתפילין' שגם הכתים יהיו שחורים (רמב"ם, משנה תורה, הלכות תפילין ומזוזה וספר תורה ג, יד).

רשימת הקיצורים

- Y. Adler, 'Remains of Tefillin from Nahal Şe'elim (Wadi Seiyal): A Leather Case and Two Inscribed Fragments (34Se 1 A–B)', *Dead Sea Discoveries* 24 (2017), pp. 112–130
- R. de Vaux, 'Archéologie: Les grottes 7Q à 10Q', M. Baillet, J. T. Milik & R. de Vaux (eds.), *Les 'petites grottes' de Qumrân: Exploration de la falaise: Les grottes 2Q, 3Q, 5Q, 6Q, 7Q à 10Q: Le rouleau de cuivre* [DJD 3], Oxford 1962, pp. 27–31
- ידן, תפילין של ראש = 'י ידן, 'תפילין של ראש מקומראן (XQPhyl 1–4), ארץ-ישראל ט (תשכ"ט), עמ' 60–85
- A. Yardeni, 'Remains of Tefillin from Nahal Şe'elim (Wadi Seiyal): A Leather Case and Two Inscribed Fragments (34Se 1 A–B): Paleographic Analysis', *Dead Sea Discoveries* 24 (2017), pp. 131–137
- G. Lankester Harding, 'The Archaeological Finds: = 1Q Introductory: The Discovery, the Excavation, Minor Finds', D. Barthélemy and J. T. Milik (eds.), *Qumran Cave I* [DJD 1], Oxford 1955, pp. 3–7
- J. T. Milik, 'Textes de la Grotte 5Q: Phylactère', M. Baillet, = 5Q מערה 5Q, מיליק, תפילין: מערה 5Q
- J. T. Milik and R. de Vaux (eds.), *Les 'petites grottes' de Qumrân: Exploration de la falaise: Les grottes 2Q, 3Q, 5Q, 6Q, 7Q à 10Q: Le rouleau de cuivre* [DJD 3], Oxford 1962, p. 178, pl. XXXVIII:8
- J. T. Milik, 'Tefillin, Mezuzot et Targums (4Q128– = 4Q157)', R. de Vaux and J. T. Milik (eds.), *Qumrân Grotte 4, II* [DJD 6], Oxford 1977, pp. 33–90
- פרנקל, נספח = ' פרנקל, 'נספח: בדיקת קציצת התפילין, חוט־התפירה והיריעות', בתוך: ידן, תפילין של ראש, עמ' 84–85
- D. Rothstein, *From Bible to Murabba'at: Studies in the Literary, Textual, and Scribal Features of Phylacteries and Mezuzot in Ancient Israel and Early Judaism*, Ph.D. dissertation, University of California, Los Angeles 1992

